

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา สถาบันสงฆ์ได้มีบทบาททางการเมืองที่ช่วยเกื้อหนุน และเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายอาณาจักรในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นการถวายคำชี้แนะและให้คำปรึกษาในกิจการบ้านเมืองแก่พระมหากษัตริย์ การช่วยสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างอาณาจักร ในลักษณะของสมณทูต การให้ความชอบธรรมทางการเมืองแก่พระมหากษัตริย์ในหลาย ๆ กรณี ไม่ว่าจะเป็นการปราบดาภิเษกเพื่อขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา หรือ การปราบปรามชุมนุมทางการเมืองต่าง ๆ เพื่อกอบกู้เอกราชและรวบรวมชาติหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 แล้วปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รวมทั้งการใช้พุทธศาสนาในการอ้างสิทธิธรรม เพื่อขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น 3 พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่สถาบันสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองนั้น ส่วนหนึ่งมาจากการที่รัฐหรือฝ่ายอาณาจักรได้เล็งเห็นถึงศักยภาพของพระสงฆ์ในส่วนที่มีอิทธิพลต่อความคิดและจิตใจของชาวบ้านและสังคม พระสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ภายในชุมชน ดังนั้นรัฐจึงนำสถาบันสงฆ์มาเป็นเครื่องมือทางการเมืองในการดำเนินนโยบายที่สำคัญของรัฐ ทั้งทางด้าน การปกครองประเทศ การต่างประเทศ หรือแม้แต่การจัดการศึกษาของชาติในยุคแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 สถาบันสงฆ์ก็ได้เข้ามามีบทบาทช่วยเหลือฝ่ายอาณาจักรโดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้นำ ขณะเดียวกันฝ่ายอาณาจักรก็ให้ความอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์เป็นการตอบแทน ในฐานะที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่อยู่คู่กับประวัติศาสตร์ไทยมานาน การให้ความอุปถัมภ์แก่พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ได้รับการถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลายาวนานแล้ว โดยการให้ความอุปถัมภ์ดังกล่าว มีทั้งในเรื่องของปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อการดำรงชีพของพระสงฆ์ ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค การพระราชทานสมณศักดิ์และนิคมวัด การถวายความรู้ด้านพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร การมีพระบรมราชูปถัมภ์ในการสังคายนาชำระพระไตรปิฎก และการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก รวมถึงการจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ผ่านการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ใน พ.ศ. 2445 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เป็นต้น

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรและศาสนจักรในลักษณะดังกล่าว ทำให้สถาบันสงฆ์ถูกนำเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการและมีฐานะเป็นข้าราชการประเภทหนึ่งด้วยตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันสงฆ์จึงต้องมีการปรับตัวและปรับเปลี่ยนแนวคิดของคนเพื่อให้สอดคล้องกับแนวนโยบายและอุดมการณ์ของรัฐในช่วงเวลานั้น และในเวลาต่อมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบประชาธิปไตย รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ก็ได้รับการปรับเปลี่ยนให้เข้าไปในแนวทางเดียวกับลักษณะการปกครองประเทศในเวลานั้นด้วย กล่าวคือ มีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งมีลักษณะแบ่งแยกอำนาจการปกครองออกเป็น 3 ฝ่าย คือ สังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร เช่นเดียวกับฝ่ายอาณาจักรที่แยกอำนาจเป็นฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ แทนพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ที่มีลักษณะเป็นการปกครองคณะสงฆ์โดยการรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางคือ มหาเถรสมาคม ซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประธานและมีอำนาจสูงสุด และเมื่อประเทศมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบเผด็จการทหาร ภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 เป็นการนำระบบมหาเถรสมาคมกลับมาใช้อีกครั้งพร้อมกับการรวมอำนาจการปกครองคณะสงฆ์มาอยู่ที่สมเด็จพระสังฆราชแต่เพียงพระองค์เดียว เช่นเดียวกับฝ่ายอาณาจักรหรือรัฐบาลที่รวบอำนาจการตัดสินใจอยู่ที่นายกรัฐมนตรี คือ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่เพียงผู้เดียว

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกับศาสนจักรในเชิงกฎหมายตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับต่างๆ สามารถสรุปได้ว่า

1. การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมมีอิทธิพลสำคัญต่อมาตรการการควบคุมคณะสงฆ์ที่ต้องมีการปรับปรุงให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมทั้งในรูปแบบและสาระ
2. การเปลี่ยนแปลงมาตรการการควบคุมสถาบันสงฆ์เกือบทุกครั้ง มักจะส่งผลให้การจัดโครงสร้างขององค์กรและการบริหารกิจการคณะสงฆ์กลายเป็นส่วนขยายของระบบราชการมากขึ้น และเป็นการง่ายที่รัฐจะทำการควบคุมอย่างเข้มงวด จนสถาบันสงฆ์ขาดความเป็นอิสระและความเป็นตัวของตัวเอง

3. ลักษณะการจัดโครงสร้างการบริหารสถาบันสงฆ์ มีลักษณะที่คู่ขนานไปกับโครงสร้างการบริหารปกครองประเทศของรัฐ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างการบริหารปกครองประเทศของรัฐที่ต้องเกี่ยวข้องโดยตรงกับฝ่ายศาสนจักรหรือสถาบันสงฆ์นั้น เป็นลักษณะที่รัฐอยู่ในฐานะที่เด่นกว่าและอยู่ในฐานะที่ควบคุมสถาบันสงฆ์ด้วย

การจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์โดยอาศัยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ของรัฐบาล ทำให้รัฐบาลสามารถนำเอาคณะสงฆ์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินนโยบายบริหารปกครองประเทศ เป็นเครื่องมือของรัฐบาลในการเป็นสื่อกลางเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างรัฐบาลกับประชาชน และทำให้รัฐบาลเข้าถึงประชาชนมากขึ้น เปลี่ยนสภาพลักษณะของข้าราชการในอดีตให้ดีขึ้นพร้อมกับนโยบายการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นโครงการพัฒนาชุมชนหรือต่อมาได้เพิ่มเป็นโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท เพื่อให้สอดคล้องกับการเร่งรัดพัฒนาประเทศและสถานการณ์การต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังเข้มข้นขึ้นทุกขณะ และจากนโยบายป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ของรัฐบาลนี้เองที่ทำให้ไทยต้องมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกา ทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมตลอดช่วงระยะเวลาเกือบสองทศวรรษของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร

นโยบายป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์และนโยบายการพัฒนาประเทศให้เจริญ รัฐบาลได้นำเอาสถาบันสงฆ์เข้ามามีส่วนสำคัญในการสนับสนุนนโยบายดังกล่าวของรัฐบาล โดยออกมาในรูปของโครงการพระธรรมทูต โครงการพระธรรมจาริก ซึ่งมีพระสงฆ์ออกไปจาริกเผยแผ่ธรรมะตามชุมชนชนบทในถิ่นทุรกันดาร โดยเฉพาะในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นพื้นที่ที่ถูกแทรกซึกโดยฝ่ายคอมมิวนิสต์มากที่สุด พระสงฆ์ที่ออกไปจาริกนอกจากจะเผยแผ่ธรรมะแล้ว ยังทำหน้าที่คอยสอดส่องความเป็นไปและความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ในพื้นที่ที่ตนได้ออกไปปฏิบัติหน้าที่ เพื่อรายงานต่อรัฐ รวมทั้งยังคอยทำหน้าที่ช่วยประสานงานระหว่างประชาชนกับหน่วยงานราชการต่าง ๆ โดยเฉพาะหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับโครงการพัฒนาชุมชนต่าง ๆ และหน่วยงานที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของประชาชน เช่น ที่ว่าการอำเภอ โรงพยาบาล สถานีตำรวจ เป็นต้น ส่วนโครงการอบรมพระภิกษุเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นของมหาวิทยาลัยสงฆ์ แม้ว่าจะเป็นการดำเนินงานโดยสถาบันสงฆ์ภายใต้ความร่วมมือกันระหว่างมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยราชภัฏก็ตาม แต่ก็ได้รับการสนับสนุนด้านกำลังคนและงบประมาณในการดำเนินงานทั้งจากรัฐบาลและองค์กรเอกชน ซึ่งก็คือว่าเป็นโครงการที่สนับสนุนต่อนโยบายของรัฐเช่นกัน เพราะเป็นการอบรมพระสงฆ์เพื่อส่งเสริมงานพัฒนาท้องถิ่นซึ่งเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาล และอบรมพระสงฆ์ให้แก่โครงการ

พระธรรมทูตซึ่งเป็นโครงการของคณะสงฆ์ที่สนับสนุนนโยบายการปกครองของรัฐบาลด้วย แต่โครงการนี้ดำเนินงานได้เพียง 7 ปี ก็ยุติบทบาทลง เนื่องจากประสบปัญหาด้านงบประมาณในการดำเนินโครงการ นอกจากนี้โครงการนี้แล้วยังมีโครงการอื่น ๆ อีกเช่น หน่วยพัฒนาการทางจิตเคลื่อนที่ โครงการอบรมพระภิกษุสงฆ์ในฤดูร้อน ฯลฯ ที่ให้การสนับสนุนส่งเสริมนโยบายของรัฐบาลในช่วงพ.ศ. 2500-2516 ด้วย

นอกเหนือจากการที่พระราชบัญญัติคณะสงฆ์มีส่วนช่วยส่งเสริมและอำนวยความสะดวกให้แก่รัฐบาลในด้านการบริหารปกครองประเทศแล้ว การตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์แต่ละฉบับยังมีเจตนาที่จะพยายามแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในสถาบันสงฆ์ด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความขัดแย้งระหว่างธรรมยุติกนิกายกับมหานิกาย ความขัดแย้งในด้านการปกครองระหว่างนิกาย ซึ่งล้วนแต่เป็นปัญหาที่สั่งสมกันมานาน หรือแม้แต่ความขัดแย้งภายในนิกายเดียวกันก็เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตตการี) นับเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นอกเหนือไปจากเรื่องของความขัดแย้งระหว่างนิกายและการปกครองคณะสงฆ์ที่มีมานาน ทั้งนี้เนื่องจากกรณีดังกล่าวเป็นกรณีที่รัฐบาลได้ใช้อำนาจเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในของสถาบันสงฆ์ โดยอ้างข้อกล่าวหาว่ามีการกระทำความผิดอันเป็นคอมมิวนิสต์มาเป็นเหตุผลในการจับกุมพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ส่วนพระศาสนโศภน (ปลอด อุตตการี) ก็ต้องอธิกรณ์ด้วยเช่นกัน แต่ไม่ถูกจับกุมเพราะไม่ใช่เป้าหมายในการดำเนินการโค่นล้มอำนาจเหมือนกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) แม้ว่าภายหลังพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้พ้นข้อกล่าวหาเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว แต่การที่รัฐบาลร่วมมือกับพระเถระบางส่วนดำเนินการโดยใช้อำนาจรัฐเข้าจัดการปัญหาความขัดแย้งภายในคณะสงฆ์ จึงเป็นการเพิ่มรอยร้าวภายในคณะสงฆ์ให้มีมากยิ่งขึ้น เกิดบรรดาพระสงฆ์ที่ต้องการเรียกร้องความเป็นธรรมให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ออกมาแสดงบทบาททางการเมืองของคณาจารย์ต่อรัฐบาลและฝ่ายบริหารปกครองคณะสงฆ์ในมหาเถรสมาคมที่ได้ตั้งขึ้นใหม่อีกครั้งเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 การดำเนินการของรัฐบาลต่อกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ในระยะแรกไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเต็มที่นักเพราะติดขัดกับการบริหารปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ดังนั้นจากหลายปัญหาความวุ่นวายในคณะสงฆ์ผนวกกับกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) จึงเปิดโอกาสให้พระเถระผู้ใหญ่เสนอต่อรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขอเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 มาเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้ในที่สุดตรงตามเจตนารมณ์ของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะเช่นนี้

จากความขัดแย้งวุ่นวายในคณะสงฆ์และความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนา ทำให้เกิดกลุ่มพระสงฆ์ที่มีแนวความคิดในการปฏิรูปพุทธศาสนา เช่น สำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก วัดพระธรรมกาย สำนักสันติอโศก หรือแม้แต่สำนักความเชื่อที่ก่อตั้งขึ้นโดยฆราวาส เช่น สำนักปู่สวรรค์ หรือสำนักหุบผาสวรรค์ เป็นต้น สำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อใหม่ต่าง ๆ เหล่านี้ถือเป็นการปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของสังคมในช่วงเวลานั้น ที่กำลังเกิดความสับสนวุ่นวาย ขาดที่พึ่งทางจิตใจและต้องการแสวงหาหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่คิดว่าถูกต้องและเหมาะสม การเคลื่อนไหวและการทำกิจกรรมของสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่าง ๆ แม้ว่าจะมีบางกลุ่มหรือบางสำนักที่รัฐบาลได้เข้ามาให้การสนับสนุน เพราะมีบทบาทในการส่งเสริมนโยบายของรัฐและช่วยเหลือสังคม เช่น สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก และสำนักปู่สวรรค์ หรือสำนักหุบผาสวรรค์ แต่รัฐบาลก็คอยติดตามควบคุมดูแลด้วย เพราะการที่มีคนจำนวนมากมารวมตัวอยู่ด้วยกันย่อมจะต้องมีผลต่อความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยของประเทศด้วย ดังเช่นกรณีของสำนักปู่สวรรค์หรือสำนักหุบผาสวรรค์ ที่ต้องถูกสั่งปิดสำนักในเวลาต่อมา

แต่ท่ามกลางความสับสนวุ่นวายภายในคณะสงฆ์ในช่วงเวลาดังกล่าว บทบาทของสถาบันสงฆ์ตามหน้าที่และวิสัยของสมณเพศยังคงถือปฏิบัติสืบต่อกันมา ไม่ว่าจะเป็นบทบาทในงานพระราชพิธีสำคัญ การถวายพระธรรมเทศนาแด่พระมหากษัตริย์ ผลงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่ช่วยสร้างสรรค์สังคม เตือนสติประชาชนและสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ช่วยจรรโลงพระพุทธศาสนาให้เจริญสืบต่อไป รวมไปถึงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่ทำให้สังคมในยุคต่อมาเกิดความเปลี่ยนแปลง สถาบันสงฆ์ก็ได้แสดงบทบาทในฐานะเป็นพระสงฆ์ เรียกร้องให้ทุกฝ่ายเห็นแก่ความสงบสุขของประเทศและได้เป็นที่พึ่งทางจิตใจให้แก่ประชาชนในยามที่สังคมเกิดความสับสนวุ่นวายด้วย

ข้อเสนอแนะ

อาจกล่าวได้ว่า ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยในแต่ละยุคสมัยมีความสัมพันธ์ต่อกันในลักษณะที่คล้ายคลึงและใกล้เคียงกัน ขึ้นอยู่กับว่าสถานการณ์ทางการเมืองและความเปลี่ยนแปลงในสังคมเวลานั้นจะมีอิทธิพลต่อการแสดงบทบาททางการเมืองและสังคมของสถาบันสงฆ์ได้มากน้อยเพียงใด และรัฐได้เข้ามามีบทบาทภายในคณะสงฆ์มากน้อยเพียงใดด้วยเช่นกัน ดังเช่นปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยในช่วง พ.ศ. 2500-2516 ที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงบทบาทของสถาบันสงฆ์ในการสนับสนุนนโยบายการ

ปกครองของรัฐบาล และการเข้าแทรกแซงกิจการคณะสงฆ์ของรัฐบาลในกรณีต่าง ๆ ดังนั้นสถาบันสงฆ์เองจึงต้อง

1. พึงระลึกถึงความเป็นสมณเพศของตนในการแสดงบทบาทของตนที่มีต่อสถาบันการเมืองการปกครองและสถาบันอื่น ๆ ในสังคม เพื่อให้บทบาทดังกล่าวมีความเหมาะสมต่อความเป็นพระภิกษุสงฆ์ และเป็นไปตามพระวินัยบัญญัติ สร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดแก่สังคมและประชาชน ทั้งนี้เพราะบทบาทของสถาบันสงฆ์ที่มีต่อสังคมในปัจจุบันนั้น ไม่ค่อยมีปรากฏให้เห็นมากนัก แต่กลับมีแต่พฤติกรรมที่สร้างความเสื่อมเสียให้แก่สถาบันสงฆ์ไทย และเลื่อมใสศรัทธาแก่ประชาชนมากขึ้น

2. รัฐบาลซึ่งรวมไปถึงหน่วยงานราชการต่าง ๆ และประชาชน ควรให้ความอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์ตามควรแก่สมณเพศ และดำรงไว้ซึ่งความถูกต้องและยุติธรรมเพื่อไม่ให้เกิดกรณีประวัติศาสตร์ซ้ำรอยเช่นกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อตุล การี)

ดังนั้นการแสดงบทบาทของพระสงฆ์ที่ปรากฏต่อสังคมจึงเป็นเรื่องที่น่าติดตามและทำการศึกษา ซึ่งหากมีผู้สนใจที่จะศึกษาในกรณีลักษณะเดียวกันนี้ช่วงเวลานับตั้งแต่เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันก็เป็นช่วงเวลาที่น่าสนใจในการทำการศึกษา เพราะได้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันสงฆ์มากมาย เช่น การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 กรณีสันติอโศก วัดพระธรรมกาย หรือแม้แต่แนวคิดในการมีสมเด็จพระสังฆราช 2 พระองค์ แยกตามนิกาย คือ ธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย เป็นต้น ประเด็นเหล่านี้สามารถนำมาทำการศึกษาวิจัยในเชิงลึกได้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงบทบาทของพระสงฆ์ที่มีต่อสังคมในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะบทบาทที่มีต่อสถาบันอื่น ๆ ในสังคมในลักษณะของการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ดังเช่นปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษามาแล้ว และยังรวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันสงฆ์ไม่ว่าจะเป็นทางด้านความคิด การบริหารปกครอง ซึ่งล้วนแล้วแต่ต้องมีความสัมพันธ์กับสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวอยู่ตลอดเวลาด้วย.